

Теоретичний плюралізм суспільствознавства і пізнавальні формації політології міжнародних відносин

Сергій Кононенко,

кандидат політичних наук,
завідуючий відділом теорії міжнародних відносин
Інституту світової економіки і міжнародних відносин
НАН України

Політологія міжнародних відносин має плюралістично облаштовану теоретичну площину. В ній співприсутні не просто різні теорії, а й різні пізнавальні формації, типи теоретизувань, ряди теорій. Автор пропонує чотирикомпонентну версію теоретичного плюралізму цього підрозділу політичної науки. В рамках її виокремлюються чотири міжнародно-політологічні пізнавальні формації – архетипи, традиції, формалізми, методи.

К. Поппер, послідовний критик тоталітаризму, формулюючи свою концепцію „третього світу”, означив нову стадію еволюції людського мислення. Згідно з його ідеєю, виокремлюються три світи: світ природи (об’єктивний), світ психіки (суб’єктивний), світ знань (також об’єктивний). Другий світ опосередковує перший і третій. На думку К. Поппера, „для цієї плюралістичної філософії світ складається, принаймні, з трьох різних субсвітів: перший – це фізичний світ чи світ фізичних станів; другий – духовний світ, світ станів духу чи ментальних станів; третій – світ уможливлених сутностей чи ідей в об’єктивному сенсі, це світ можливих предметів думки, світ теорій „в собі” та їх логічних відносин, аргументів „в собі” і проблемних ситуацій „в собі” [1].

Аргументуючи онтологічний статус „третього світу”, К. Поппер, суто еволюціоністськи, доводить, що цей світ є продуктом еволюції людського мислення і людини загалом. Людина, еволюціонуючи, об’єктивно продукує об’єктивні знання так само, як бджоли продукують мед, а павуки – павутиння [2]. Однак окремішній онтологічний статус це знання одержує лише на певній стадії людської еволюції. Понад те, еволюціонування

людини і полягає в розвитку сфери об'єктивних знань, заступаючи суто біологічну еволюцію – тобто, еволюція людини є еволюцією її об'єктивних знань. Отже, філософія, метафізика і решта різновидів теоретизування отримують окрему онтологічну царину, видиференційовуючись із духовно-суб'єктивного (другого) світу [3].

Універсум об'єктивного знання не може існувати без внутрішнього, облаштувального, конституюючого принципу. Таким принципом є плюралізм. Останній треба сприймати винятково об'єктивно, як і те знання, котре він облаштовує. А тому необхідно розрізнити ідеологічний плюралізм і плюралізм онтологічний. Перший – це об'єкт віри, переконання. Другий – об'єктивний закон ідеального Універсуму. Ідеологічний плюралізм передбачає віру в ідеал. Онтологічний передбачає об'єктивну ситуацію вміщеності („перебування серед“) до Універсуму об'єктивно існуючих епістемних структур, які мають різну будову і по-різному взаємодіють. Причому, йдеться про динамічний Універсум, що дискретно розгортається (еволюціонує) шляхом виникнення нових і нових смислових формацій.

Теоретична площина соціальних наук, як частина світу об'єктивних знань, є також плюралістично облаштованою. В цьому сенсі необхідно розрізнити теоретичний плюралізм і теоретичний монізм, а також теоретичний плюралізм і розмаїття теорій. У першому випадку йдеться про прагнення створити єдину „гранд-теорію“, уподібнивши, таким чином, суспільні науки до „точних“ і природничих. Весь творчий доробок класика сучасної соціології Т. Парсонса пронизаний цим моністичним прагненням. Він зробив спробу виокремити з різних суспільствознавчих систем і уявлень базову концептуальну схему, яка б стала, з одного боку, „одиницею“ суспільствознавчого аналізу, а з іншого – смисловим осердям соціологічної „гранд-теорії“. Така концептуальна схема була сформульована ним як структура „соціальної дії“, що складалася з чотирьох елементів: актор, цілі, ситуація (умови і засоби). Інший різновид теоретичного монізму передбачає відданість і віру у виняткову істинність якогось одного теоретичного підходу чи соціологічної системи (марксизму, біхевіоризму, позитивізму тощо).

У випадку другого розрізнення йдеться про констатацію очевидності, тобто того, що в межах соціальної науки (як і будь-якої іншої) неминуче співіснують різні теорії, різні теоретичні погляди на одні й ті ж предмети дослідження. Прикладом таких уявлень про світ теорій постає „анархічна гносеологія“ П. Фейерабендта. Згідно з його поглядами, розмаїття теорій є передумовою адекватної верифікації окремої теоретичної будови, що сприяє її глибшому розумінню [4]. Саме теоретичний „анархізм“ є підставою стабільного зростання системи наукових знань (як і захистом від догматизму): „...одиницею знання, що використовується під час перевірки конкретної теорії, є не одна ця теорія, разом з її наслідками, а цілий клас взаємно поєднаних і фактуально адекватних теорій“ [5]. На думку П. Фейерабендта, оскільки анархізм сприяє прогресові, то ключовим

методологічним положенням є принцип „контр-правила”, згідно з яким слід запроваджувати і розробляти гіпотези, несумісні з обґрунтованими і підтвердженими теоріями чи фактами.

Вчення Р. Мертона про „теорії середнього рівня” є наступним прикладом уявлення про світ наукових теорій (зокрема, суспільствознавчих) як розмаїтій. Однак, на відміну від попереднього автора, мертонове теоретичне розмаїття обумовлюється складністю самого предмета соціологічного дослідження (необхідністю розробляти окремі класи теорій для окремих груп суспільних явищ), а не необхідністю взаємної верифікації теорій фейерабендтівським методом „контр-правила” [6].

Онтологічний плюралізм, поширений на теоретичну площину суспільствознавства, об’єктивно опонує всім цим поглядам. Передусім, заперечуючи теоретичний монізм, плюралістична гносеологія доводить неможливість створення в суспільних науках єдиної „гранд-теорії”. Теоретична площина сучасного суспільствознавства містить не просто окремі групи таких „гранд-теорій”, їй також притаманні різні типи і стилі макротеоретичного мислення. Так, виокремлюються три базові парадигми (традиції) загальносоціологічного мислення – марксистсько-діалектична, веберіансько-раціоналістична та позитивістсько-біхевіористська. В рамках першої суспільство осмислюється, а соціальні теорії витворюються в термінах „суперечності”; в рамках другої – шляхом конструювання складних „ідеальних типів” з наступною їх адаптацією до відповідного сегмента соціальної реальності; в рамках третьої – через індуктивний механізм збирання фактів та висновування з них максимально адекватних узагальнень. Причому, об’єктивний плюралізм теоретичної площини сучасного суспільствознавства не вичерпується цими трьома парадигмами-традиціями, які лише його ілюструють.

Об’єктивний плюралізм теоретичної площини соціальних наук не зводиться також до простої констатації розмаїття теорій. Адже тут йдеться не просто про різні теорії, а різні теоретичні й пізнавальні формації, способи теоретизування, ряди теорій. Одна справа мати різні теоретичні погляди на один предмет дослідження, інша – мислити і пізнавати по-різному суспільство взагалі. Власне, гносеологічна ситуація суспільствознавства і відрізняється від гносеологічної ситуації природознавства тим, що в першому випадку фактично співіснують кілька суспільствознавств, а соціальна теорія не має уніфікованої форми і структури, точніше – їх кілька. Саме такою гносеологічною ситуацією і можна пояснити те, що антична політична філософія, середньовічна християнська політична філософія, політична філософія Нового часу зберігають свою актуальність і донині, тоді як, наприклад, аристотелівська фізика цілковито відійшла в минуле.

Співіснування в теоретичному суспільствознавстві різних пізнавальних формацій, типів теорій і теоретизувань (а не просто різних теорій) обумовлюється, в тому числі, специфікою предмета пізнання. Адже

соціальні науки досліджують об'єкти, спроможні до свідомої діяльності, тобто об'єкти цих наук є носіями мотиваційних комплексів, або, як стверджував А. Шютц, „типові конструкти, які формулюються соціальним науковцем для вирішення своєї проблеми, є, так би мовити, конструктами другого ступеня, а саме конструктами конструктивів здорового глузду, в термінах котрих повсякденне мислення інтерпретує соціальний світ” [7]. Отже, суспільствознавству, на відміну від природознавства, притаманна „подвійна рефлексія”, тобто спрямування на „осмислення смислів”, що спричиняє виникнення різних пізнавальних формацій, типів і рядів теорій.

Політологія міжнародних відносин також має плюралістично облаштовану теоретичну площину. Тобто, тут співприсутні не просто різні теорії, а різні пізнавальні формації, типи теоретизувань, ряди теорій. Відтак, пропонується чотириккомпонентна версія теоретичного плюралізму цього підрозділу політичної науки. В рамках цієї версії виокремлюються чотири міжнародно-політологічні пізнавальні формації – **архетипи, традиції, формалізми, методи**.

Людське пізнання має історію, а, отже, й праісторію. Одвіку існують присутньо людські, притаманні винятково цьому мисляче-соціальному створінню, пізнавальні протоформи, котрі якщо й виникли, то в часи доісторичні. І через це визначаються як архетипи. В рамках політології міжнародних відносин виокремлюються два базові архетипи – архетип „війни” і архетип „миру”.

Міфологія, мудрість, поезія стали першими формами мислення. В них містився певний пізнавальний потенціал, а потенційно – наука. Наукове розуміння Всесвіту „ембріонально” існувало в міфологічних системах, тлумаченнях мудреців, епічній поезії. Тобто – в символах Вічності і вічних символах, які завжди з людиною. Донаукове, дофілософське, дотехнологічне знання – вічне, герметичне, вроджене – було поволі витіснене перебігом Історії в колективне підсвідоме, чи доісторичну пам'ять. Таке архетипічне „празнання” передує будь-якій **епістемній** диференціації, постаючи вічною і незмінною підставою/підвалиною, до якої повертається мислення у випадку руйнації розгалужених і складних систем знань. У цьому сенсі архетипи постають „епістемним порятунком”, гарантом пізнавального виживання, нижньою межею і першою умовою людського пізнання.

Політологічне пізнання користується і звертається до оформлених в Традицію ідеацій історичних досвідів. У процесі таких ідеацій виокремлюється ціннісний елемент, формується розуміюча структура, визначається референтний історичний досвід. Отже, суспільна наука увічніює „дух” певного часу, системно синхронізує історичну діахронію, перетворює історично-конкретний тип суспільного мислення на пізнавальну формацію.

Традиція міжнародно-політологічного мислення має власну будову.

Вона складається з ціннісного елемента - ціннісного стрижня, догмату чи „об'єкта віри” вірного цій Традиції; розуміючої структури; референтного історичного досвіду. Таким чином, традиція слугує об'єктом віри, засобом пізнання, формою присутності Історії в суспільствознавстві.

В політології міжнародних відносин виокремлюються чотири основні традиції: реалізм, ідеалізм, модернізм, глобалізм.

Формалізм – найабстрактніша, логічно „найрафінованіша”, теоретично найкомплексніша і найрозвиненіша передумова політологічного розуміння міжнародних відносин. Водночас він є найбільш штучною формою політологічного пізнання - результатом апіорного конструювання, яке можливе лише на досить високих ступенях розвитку пізнавального процесу, артефактом, продуктом винятково культури і культивування.

Формалізм є апіорно сконструйованою пізнавальною перспективою і ракурсом. Адже один і той же предмет може досліджуватися під різними пізнавальними кутами зору, відкриваючи різні аспекти своєї структури. Кількість таких кутів зору є функцією комплексності власне предмета, який потенційно містить у собі всі можливі погляди на себе.

Міжнародна політика потенційно має три можливі пізнавальні ракурси: „внутрішній погляд” із-середини національної політики (мікроформалізм „зовнішньої політики”); середньорівневий погляд з позиції міждержавної взаємодії (державоцентричний мезоформалізм); глобальний макропогляд на міжнародно-політичні відносини як на світове суспільство, що формується, чи міжнародне, що вже сформувалося (макроформалізм „світового суспільства”). Отже, предмет політології міжнародних відносин формально-теоретично імплікує три можливі формалізми - три „можливі форми можливих теорій” і три „стратегії дослідження”.

Формалізм є смисловою структурою або „когнітивним кістяком” певної наукової дисципліни. Формалістичним є і зміст підручника, і метафізична система. Формалізм приблизно відповідає парсонівському визначенню систематичної теорії як „...сукупності логічно взаємопов'язаних узагальнених понять, котрі мають емпіричне значення. В ідеалі така система прагне стати „логічно замкненою”, тобто досягнути стану логічної інтеграції...” [8]. Водночас слід наголосити, що жодна соціальна наука не спроможна створити єдину систематичну теорію (в парсонівському розумінні), а матиме їх, залежно від будови предмета, кілька. Оскільки виокремлюються три формалізми політології міжнародних відносин, то, відповідно, існують три альтернативні смислові структури цього підрозділу політичної науки.

Формалізм є комбінаторною матрицею, поєднуючи, відповідно до власної будови, різні теоретичні уявлення про міжнародно-політичні відносини. Формалізм у своїй інтерпретації як комбінаторної матриці відкриває шлях для формалізації суспільствознавства, тобто створення відповідника математичного природознавства. Разом з тим слід наголосити, що суспільствознавчі і політологічні формалізми мають

більш філософський та якісно-структурний, ніж математичний характер. Можливо, саме філософія покликана відіграти в суспільствознавстві роль математики.

Отже: формалізм спрямовує міжнародно-політологічне мислення; визначає його структуру; структурно комбінує різні уявлення про міжнародну політику.

Метод призначений, відповідно до власної будови, розташовувати факти, перетворюючи власну структуру на принцип їх структурної диспозиції. Визріваючи в сферах „глибокого мислення”, метод, багаторазово опосередковуючись, дієво поєднує емпіричну царину з цариною „високої” теорії. Він містить у собі максимум аналітичного і мінімум інтерпретаційного потенціалів.

Мислення, згідно з методом (методичне мислення), тотожне раціонально-технологічному умінню розташовувати факти у відповідну структуру. Водночас метод є лише корелятом технології, нагадуючи її винятково за формою і способом використання. Він є наскрізь нормативним утвором і містить у собі сувору послідовність процедур свого застосування. Саме цієї унормованої послідовності процедур необхідно дотримуватися, аби досягти належного результату, яким, з огляду на загальне спрямування пізнання і посутньо телеологічний характер будь-яких норм, постає так звана „істина”.

Виокремлення цих чотирьох пізнавальних формацій здійснюється на підставі трьох груп гносеологічних уявлень. Згідно з першою групою, людина-політична має чотиривимірний соціонтологічний статус. Вона – продукт антропологічної еволюції; частина історії і наступник історичних досвідів; істота мисляча, тобто спроможна до рефлексії; а також істота технологічна, тобто спроможна до перетворення власного середовища засобами технологій. Відповідно до кожного з цих вимірів, виокремлюються міжнародно-політологічні пізнавальні формації – архетип (продукт антропологічної еволюції); традиція (набутий історичний досвід); формалізм (результат рефлексії); метод (наслідування технології).

Згідно з другою групою уявлень, кожна з чотирьох пізнавальних формацій політології міжнародних відносин витворюється відповідною настановою людського мислення: архетип – естетичною настановою, традиція – етичною, формалізм – логічною та філософською, метод – технічною.

Згідно з третьою групою уявлень, чотири пізнавальні формації політології міжнародних відносин формуються через наслідування політологічним (науковим) знанням двох інших типів знань про політику – ціннісного і практичного. Перше формується, структурується, функціонує через „оцінювання”, тобто зіставлення подій і фактів політичного життя з певними (суспільно значущими) цінностями (свобода, рівність, справедливість, порядок, солідарність тощо) або ж їх системами (політичні теології і філософія, ідеологія). Друге стосується безпосередньо фактів

політичного життя (світу речей, а не світу ідей), надаючи знаряддя дії і, на відміну від ціннісного знання, не визнаючи кінцевих цілей і причин. Двома основними формами практичного (технічного) знання про політику є політичний досвід і політичні технології. Отже, традиція і формалізм виникають внаслідок наслідування і запозичення форм ціннісного знання про політику (відповідно – ідеологічного і філософського), а метод – внаслідок наслідування і запозичення форм технічного знання про політику. Архетип, оскільки йдеться про „празнання”, є епістемною протоформою, а тому не потребує таких запозичень і наслідувань.

Література:

1. **Поппер К.** Объективное знание. Эволюционный подход / Пер. с англ. Д. Г. Лахути. – М.: Эдиториал УРСС, - С. 154.
2. **Поппер К.** Объективное знание. Эволюционный подход / Пер. с англ. Д. Г. Лахути. – М.: Эдиториал УРСС, - С. 159.
3. **Поппер К.** Объективное знание. Эволюционный подход / Пер. с англ. Д. Г. Лахути. – М.: Эдиториал УРСС, - С. 154.
4. **Фейерабенд П.** Объяснения, редукция, эмпиризм // Избранные труды по методологии науки. - М.: Прогресс, 1986. С. 56, 57.
5. **Фейерабенд П.** Объяснения, редукция, эмпиризм // Избранные труды по методологии науки. - М.: Прогресс, 1986. - С. 77.
6. **Мертон Р.** Социальная теория и социальная структура. // Под. ред. Танчера В. - К.: Абрис, 1996. - С. 45.
7. **Шютц А.** Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Сост. А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой. – М.: Ин.-т. Фонда „Общественное мнение”, 2003. – С. 284.
8. **Парсонс Т.** О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2002. – С. 382.